

ОЛЕКСАНДР ЧЕРНИШ –
ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ПАЛЕОЛІТУ ТА ОРГАНІЗАТОР НАУКИ

Якщо брати до уваги загально визнаний міжнародний рейтинг ученого – насамперед кількість цитувань та посилань на наукові праці, то Олександр Панкратович Черниш потрапить, мабуть, до числа першої десятки дослідників палеоліту колишнього Радянського Союзу. Чи не кожна праця, що вводила у науковий обіг нові матеріали, або ж узагальнювала результати вивчення палеолітичних пам'яток окремого регіону Східної Європи (і Західної), не обходилася без посилань на О. Черниша, а точніше – на його польові дослідження еталонних стоянок Середньої Наддністрянщини: Молодове I і V, Кормань IV, Бабин I, Вороновицю I, Оселівку, Атаки та ін. Власне ці пам'ятки стали своєрідним “нерукотворним пам'ятником” (вибачте за тавтологію) життю і творчості вченого, принесли йому заслужене світове визнання і пошану.

Однак серед великої кількості досліджених ним стоянок все-таки найяскравішими зірками є дві багаточисельні пам'ятки в с. Молодове (якого, на жаль, уже немає в реальності – з 1986 р. воно затоплене водами Дністровського водосховища). Молодове V додатково досліджувалося спільною міжнародною експедицією у 1997–1999 роках і результати цих досліджень підтвердили високий науковий рівень польових робіт О. Черниша, ще вище підняли “прапор пошани” наддністрянського палеоліту [Geneste et al., 2002; Kulakovskaya et al., 2003; Meignen et al., 2006; Ситник, 2006; Ситник та ін., 2007]. Крім того, відзначені деякі інші аспекти наукової вартості цієї стоянки, яких не міг збагнути науковець на рівні свого часу. Так чи інакше, але палеоліт Молодового або молодівський палеоліт назавжди увійшов у скарбницю світової преісторії.

У 1962 р. Олександр Черниш стає завідувачем відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (з 1992 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) і ці обов'язки він виконуватиме впродовж 24-х років – до 1986 р. Відділ був створений ще у лютому 1940 р. – як Львівський відділ Інституту археології АН УРСР у Києві – що мав на меті зберегти і згрупувати кадри львівської археології, яка ще з кінця XIX ст. була знана і шанована у Європі. У 1951 р. відділ увійшов до складу Інституту суспільних наук і поступово розвинувся у важливий центр академічної науки, який, до речі, дотепер є єдиною академічною структурою археологічного профілю на території семи західних областей України.

Власне на час керівництва відділом Олександром Чернишем припадає найпотужніший за роки Радянської влади розвиток археології – як у кадровому та польовому, так і в публікаційному аспектах.

Одним із важливих досягнень стала організація, редагування і публікація двох важливих підсумовуючих праць. У 1974 р. вийшла у світ перша частина колективної двотомної монографії “Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)”. Через два роки з'явилася друга частина “Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час”. Ця праця знаменувала собою певні підсумки розвитку археології у Львові за майже столітню історію, починаючи з кінця XIX ст. Між тим, на 70 % у ній представлені результати досліджень на західноукраїнських землях у повоєнний період, за останні 30 років.

Важливо, що це було перше в Україні наукове видання довідниково-підручничкового характеру про стародавнє минуле окремого великого регіону. Ці книги дійсно стали підручниками і посібниками для кількох поколінь студентів усіх вузів Західної України (до речі, актуальні вони дотепер).

За ініціативою О. Черниша і під його безпосереднім керівництвом у 1980-х роках колективом відділу археології підготовлено і опубліковано трьохтомне видання “Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині” – фактично каталог пам’яток, але в нім зібрана уся найважливіша інформація про усі відомі на той час пам’ятки. Ці книги особливо важливі в джерелознавчому та бібліографічному аспектах; дотепер вони є єдиним каталогом пам’яток величезного географічного регіону Західної України.

Кілька штрихів його наукової біографії.

Олександр Панкратович Черниш народився у сім’ї вчителів 25 грудня 1918 р. у с. Холми, що містилося в Корюківському районі Чернігівської області. Насправді інтелігентне родинне середовище вплинуло на добре навчання у школі, і на те, що одразу після закінчення школи у 1936 р. він поступив на перший курс історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Уже під час навчання в університеті Олександр розпочинає працю у відділі первісної історії тоді Центрального історичного музею УРСР. Тут він вперше приймає участь у професійних археологічних розкопках, тут опрацьовує колекції різночасових матеріалів, що незворотно вплинуло на вибір його майбутньої професії археолога. У 1939 р. він був асистентом в експедиції, яка досліджувала трипільські поселення на київських кручах. Ще раніше, як практикант, працював у Трипільській археологічній експедиції ПМК АН СРСР та Інституту археології АН УРСР.

З початком Вітчизняної війни, уже в липні 1941 р. добровільно пішов на фронт, а восени того ж року потрапив в німецьке оточення і з 1941 по 1944 р. знаходився в німецькому полоні, правдоподібно, в Освенцімі. Після демобілізації з лав армії у кінці 1945 року О. Черниш повертається до Києва, де знаходить довоєнних колег і знайомих, влаштовується на роботу в Інститут археології АН. Він налагоджує зв’язки з Москвою, з друзями, що працювали в експедиції Т. Пассек, і уже в 1946 р. розпочинає власні археологічні дослідження палеолітичної стоянки Володимирівка на Кіровоградщині (як окремий загін Трипільської археологічної експедиції ПМК АН СРСР та Інституту археології АН УРСР). В цьому ж 1946 р. він приймає участь в Молдавській експедиції, де керував роботами Вихватинського загону.

У 1947 р. Олександр Панкратович продовжує дослідження Володимирівки, очолює Кам’янець-Подільську розвідкову експедицію Інституту археології АН УРСР, є заступником начальника Трипільської археологічної експедиції ПМК АН СРСР. Як бачимо, уже перші повоєнні роки виявилися дуже насиченими для молодого науковця.

В наступному році О. Черниш здійснює власні розвідкові роботи на Дністрі, знову є заступником Трипільської маршрутно-розвідкової експедиції і в цей же час пише кандидатську дисертацію на тему “*Володимирівська палеолітична стоянка*”. Провівши ще один польовий сезон розкопок у Володимирівці, він успішно захищає кандидатську роботу у тому ж 1948 р. На той час йому ще не виповнилося й 30-ти років (при цьому не можна враховувати 4 років війни).

Отже, власне у Трипільській експедиції під загальним керівництвом Т. Пассек з Москви сформувався О. Черниш як самостійний польовий дослідник. Експедиція співпрацювала з Інститутом археології у Києві, з Молдавським філіалом АН СРСР і вела дослідження практично кожен сезон з 1946 по 1951 р. В цій експедиції Олександр познайомився з ученицею Т. Пассек, москвичкою Катериною, яка невдовзі стала його дружиною і увійшла в науку як Катерина Костянтинівна Черниш – визначний дослідник неоліту і трипільської культури, зокрема, Подністер’я. Обоє Черниші пізніше стали основою львівської археологічної школи кам’яного і мідно-кам’яного віку. У зазначений період велися розкопки таких відомих поселень, як Поливанів Яр, Ленківці, Петрени, Берново-Лука, Лука-Врублівецька та ін.

У 1949 р. Олександр Панкратович уже як дипломований спеціаліст розпочинає розкопки першої відкритої ним пам’ятки палеоліту в басейні Дністра – Бабин І. Досліджував він її три роки поспіль, надаючи їй більшого значення, ніж вона цього заслуговувала. Пізніше він виділить окрему “бабинську фазу” раннього етапу пізнього палеоліту Подністер’я.

Однією з найвідоміших стоянок середнього і пізнього палеоліту (і мезоліту) Східної Європи є стоянка Молодове V, честь відкриття якої і широкі польові дослідження належать Олександру Чернишу.

Місцезнаходження зафіксоване у західних околицях села Молодове Сокирянського району (до 1970-х рр. – Кельменецького району) Чернівецької області в ур. Голий Щовб чи Додач і назване “Молодове V” (пункти Молодове I-III відкриті румунськими дослідниками І. Ботезом та Н. Морошаном у довоєнний період; Молодове IV – пізньопалеолітичне місцезнаходження в західних околицях села, в ур. Під Стінкою; виявлене О. Чернишом у 1948 р.).

У 1948 р. під час розвідок О. Черниш вперше зібрав на поверхні мису колекцію крем'яних артефактів. У 1949 р. на пам'ятці закладено шурфи та зачистки, виявлено кілька культурних горизонтів, внаслідок чого пам'ятка була введена у науковий обіг як багатошарова палеоліт-мезолітична стоянка. Основні роботи на ній розпочнуться значно пізніше і будуть пов'язані зі Львовом, з Інститутом суспільних наук АН УРСР, куди Олександр та Катерина Черниші переїдуть у 1950-му році.

1950–1960-ті роки для молодого Олександра Черниша були часом його сходження на “палеолітичний Олімп”, часом його найважливіших відкриттів і досягнень, Кожного року він кілька місяців проводив в полі, відкривши за цей час сотні нових палеолітичних (і не тільки) пам'яток в басейні Дністра, на Поділлі і в Закарпатті.

У 1951 р. утворюється нова Дністрянська палеолітична експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Олександра Панкратовича, яка увійде в історію як одна з найрезультативніших експедицій Європи 1950–1970-х років. Продовжуються розкопки стоянки Молодове V і нової пам'ятки Вороновиця I на Дністрі, у 1952–1953 рр. ведуться широкомасштабні розвідувальні роботи в Молдавії.

У 1955 р. вперше розпочинаються польові роботи на пам'ятці Молодове I, яка фактично була відома ще з довоєнного часу, коли тут проводили розвідки румунські природознавці. Пам'ятку відкрив геолог І. Ботез у 1928 р. в ур. Байлова Рипа; потім у 1930-х роках тут проводили шурфування І. Ботез та Н. Морошан, які відкрили рештки великих кісток мамонта і крем'яні вироби муст'єрської індустрії. В 1940-х роках Олександр Черниш веде детальні обстеження району пам'ятки, виявляє окремі кремені на поверхні, але культурного шару не знаходить. І лише в 1954 р. геологічний загін під керівництвом Ірини Костянтинівни Іванової з Москви відкриває рештки культурних шарів палеоліту у Байловій Рипі, що дало підстави для початку (1955) великої епопеї під назвою “житлобудування муст'єрців Молодовських стоянок”.

Розкопки велися у 1956–1958 роках, але 1959 р. став епохальним у дослідженні Молодового I. Тут, на глибині понад 10 м на площі 210 м² вперше у світовій практиці на відкритому поселенні неандертальців були виявлені і детально досліджені рештки довготривалого житла овальної форми, зовнішні краї якого були обкладені черепами, бивнями, лопатками та великими трубчастими кістками мамонтів. Всередині приміщення відзначена концентрація крем'яних решток первинного і вторинного розщеплення (понад 20 тис. виробів на площі 40 м²).

Це відкриття дуже швидко стало відомим у багатьох країнах Європи, завдячуючи насамперед співпраці Олександра Панкратовича з Іриною Костянтинівною Івановою, яка була в той час секретарем Комісії з вивчення четвертинного періоду АН СРСР у Москві, знала іноземні мови, підтримувала тісні контакти з багатьма науковцями світу. Результати робіт в Молодовому були опубліковані на англійській і французькій мовах у провідних європейських виданнях, що відразу ж піднесло престиж львівської археології. Роботи на Молодовому I (з перервами) проходили фактично аж до 1984 р. (останній рік досліджень в долині Дністра перед остаточним затопленням у 1985 р.). Тут відкрито, за спостереженнями Черниша, рештки кількох довготривалих жител неандертальської людини, так само обкладених великими кістками мамонта і понад 60 тис. крем'яних знахідок. У 1982 р. вийшов у світ збірник спеціалістів різних природничих наук, які висвітлили низку питань екології первісної людини

Молодого I (і її культури – велика стаття О. Черниша). Збірник організований і виданий під патронатом INQUA – Комісії з вивчення четвертинного періоду АН СРСР. Головна заслуга у публікації книги “Молодова I. Унікальное мустьерское поселение на Среднем Днестре” належить, без сумніву, Ірині Костянтинівні Іванові.

Треба сказати, що з 1954 р., на пам’ятках палеоліту долини Дністра постійно працював геологічний загін Комісії з вивчення четвертинного періоду АН СРСР під керівництвом І. Іванової. У 1958 р. на розкопках вела роботи палеонтолог З. Вангенгейм. Стратиграфію нашарувань вивчали А. Москвітін, Г. Горецький. В. Попов, А. Величко (у 1957 р. – М. Муратов). У тому ж 1958 р. на стоянках Молодого скликана спеціальна Комісія, що включала відомих географів, геологів та археологів: Г. Горецького, І. Іванової, А. Москвітін, О. Величка, О. Рогачова, Е. Вангенгейм, І. Іванової, В. Попова та О. Черниша, яка відзначила непересічне значення цих палеолітичних пам’яток і необхідність подальшого їх дослідження.

Одночасно велися розкопки і на Молодовому V (про які ми згадували раніше). Новий етап польових робіт на тут розпочато у 1953 р. Дослідження ствердили наявність уже 10 культурних горизонтів (від солютре до мезоліту включно).

Перше документальне свідчення про мустьєрську культуру в Молодовому V відноситься до 1955 р., коли в розкопі контрольних траншей на глибині 9,0–9,6 м “у сіро-коричневих суглинках з іржавими плямами” були виявлені великі кістки мамонта (лопатка, ребра, гомілкорова кістка), дрібні кістки інших плейстоценових тварин (деякі перепалені), залишки вогнища, близько сотні крем’яних виробів. В 11-ому шарі (мустьє) документовано два скупчення кісток плейстоценових тварин (мамонта, носорога, коня, бика та ін.), вогнище, 336 кременів, що відразу ж навело на думку О. Черниша про залишки наземного житла. Тоді ж дослідник визначив левалузький характер індустрії. Важливо, що найнижчий – 12-й горизонт відділявся від 11-го стерильним прошарком суглинків.

Останній рік досліджень О. Черниша на Молодовому V – 1964. Було завершено вивчення 11-го шару і розкопано площу поселення шару 12. У горизонті останнього натраплено на кілька скупчень крем’яних і кісткових решток, залишки вогнищ та ін. “Західне” скупчення інтерпретоване як залишки куренеподібного житла.

Матеріали багатшарової палеолітичної стоянки Молодове V опубліковані Олександром Чернишом та Іриною Івановою у десятках статей та у монографічних виданнях, однак багато аспектів цієї унікальної пам’ятки залишаються не висвітленими. Стратиграфічна колонка Молодого V стала своєрідним еталоном і орієнтиром, на який рівнялися інші важливі пам’ятки Середнього Подністров’я – Молодове I, Кормань IV, Кетроси.

За час робіт на пам’ятці виявлено 20 різних культурних горизонтів, що залягали на глибині від 0,5 до 11,0 м від поверхні. Найнижчі культурні шари, що датуються мустьєрською добою, досліджені на площі 256 м², пізньопалеолітичні – на площі 750 м² і мезолітичні – на площі 970 м². У 1987 р. комплексні дослідження за участю багатьох спеціалістів різних природничих дисциплін увінчались виходом у світ колективної монографічної праці “Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда”, у якій центральне місце займає стаття О. Черниша про археологічні роботи на пам’ятці. Набагато раніше, ще у 1961 р. опублікована книга О. Черниша “Палеолітична стоянка Молодове V”, у якій підсумовані результати досліджень на час 1960 р.

Ми приділяємо так багато уваги двом молодовським пам’яткам середнього і верхнього палеоліту тому, що справді подібних пам’яток відкритого типу у Європі не знайти (це неодноразово відзначали такі авторитетні дослідники, як Вадим Ранов, Поль Езарте, Жан-Мішель Женест, Ліліан Меньян та ін.), як за повнотою стратиграфічної колонки верхнього плейстоцену, так і за багатством та збереженістю археологічних решток.

Уже на кінець 1950-х років Олександр Панкратович підготував докторську дисертацію на тему “Пізній палеоліт Середнього Придністров’я”, яку успішно захистив у 1960 р. Рік раніше (1959) у серії “Труды Комиссии по изучению четвертичного периода”, XV том, вийшла друком велика його монографія під тією ж назвою, що стала своєрідною віхою у вивченні палеоліту Східної Європи.

Варто звернути увагу ще на одну монографію Черниша – *“Ранний и средний палеолит Приднестровья”*, яка вийшла друком у 1965 р. в Москві у тій же серії *“Труды Комиссии по изучению четвертичного периода”*. Як на мій погляд, у цій праці найповніше охарактеризовані власне найнижчі шари двох молодовських стоянок, найкраще виконані рисунки кременів, повні плани і профілі знахідок. Ця книга найчастіше дотепер цитується при аналізі середнього палеоліту басейну Дністра.

Однією з опорних палеолітичних пам’яток Середнього Придністров’я стала стоянка Кормань IV, яку Олександр Панкратович досліджував у 1969–1974 рр. (хоч сама пам’ятка була відома ще з довоєнних часів; відкрита і частково досліджена тими ж Ботезом, Морошаном та Амброжевічем). Як і на молодовських стоянках, тут простежено десяток верхньопалеолітичних горизонтів і два найнижчі шари мустьєрського віку, два шари мезоліту. Кормань IV стала першою, комплексно вивченою та всебічно проаналізованою пам’яткою, результати якої опубліковані у 1977 р. у збірнику *“Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре”*. Збірник виданий до X Конгресу INQUA, що проходив у Великобританії у 1977 р.

Не менш важливими були розкопки інших палеолітичних та мезолітичних стоянок – Оселівки, Атак, Фрумушки, Бабина, Вороновиці та ін. Внаслідок розвідкових робіт Олександр Панкратович відкрив 220 нових археологічних місцезнаходжень. Застосовуючи методи картографування та каталогізації, вчений опублікував кілька наукових каталогів пам’яток палеоліту та мезоліту (*“Карта палеоліту УРСР. Наукові записки Інституту суспільних наук”*, 1954, т. II; *“Палеолит и мезолит Приднестровья”*, 1973).

Окремим напрямком наукової діяльності були дослідження мезоліту Придністер’я. Спираючись на розкопані матеріали лише своїх стоянок, він виділив кілька хронологічно послідовних фаз розвитку мезоліту, що знайшло відображення у його монографічній роботі *“Стародавнє населення Подністров’я в добу мезоліту”* (1975).

Таким чином, подністерські пам’ятки зайняли чільне місце в історії науки не лише як палеолітичні стоянки, але й як опорні пункти четвертинної геології Східноєвропейської рівнини. В результаті спільних досліджень О. Черниша та І. Іванової розроблена єдина геостратиграфічна та хроноперіодизаційна модель розвитку природи та суспільства від кінця середнього палеоліту (початку верхнього плейстоцену) до неоліту, майже впродовж 100 тис. років. Ця схема в багатьох аспектах не застаріла і сьогодні.

За час керування відділом О. Чернишем велася велика польова й науково-публікаційна робота інших працівників відділу, які також відкрили і дослідили десятки опорних пам’яток різних археологічних епох. Варто згадати Маркіяна Смішка (попереднього завідувача відділу) і Володимира Циглика (наступного завідувача), Володимира Барана (пізніше – довголітнього завідувача відділу Інституту археології НАН України), Ігоря Свешнікова (довгий час – поряд із О. Чернишем другого доктора наук у відділі), Лариси Крушельницької (третій доктор наук, яка тоді малювала О. Чернишу усі кремені до звітів і публікацій), Леоніда Мацкевого (який потрапив до відділу і Львова завдяки сприянням О. Черниша) і багатьох інших. Не можна оминати словом науковців, які були аспірантами відділу археології, зокрема, Олександра Панкратовича Черниша – Миколу Пелешішина, Володимира Савича, Романа Грибовича, Лідії Кучугури, Олександра Ситника. Згадую свої роки перебування в аспірантурі (1979–1982) і розумію тепер його ненав’язливу, але завжди доброзичливу опіку. Він умів звернути увагу на головне, акцентувати проблемні ситуації в палеоліті західноукраїнського краю. Автор цих рядків не раз висловлював вдячність своєму учителеві на сторінках наукових видань [Ситник, Грибович, 1996; Ситник та ін., 1998; Ситник, 1998, 2006, 2007, 2008].

А скільки гостей із-закордону і з інших міст колишнього “необ’язного” Союзу приїздило до Черниша, щоб познайомитися з його унікальними матеріалами з розкопок. Назвемо лише відвідувачів відділу у 1964–1968 роках. Це Вальдемар Хмелевський, Антон Точек, Ян Махнік, Миколай Джамбазов, Іржі Граля, Богуслав Кліма, Василь Любін, Генадій Григор’єв, Мітя Бродар, Тадеуш Сулімірський, Ян Філіп, Юрій Барта, Тадеуш Журовський, Микола Кетрару, Дмитро Телегін, Ян Гурба, Микола Праслов, Галина Григор’єва, Януш Козловський, Галина

Смирнова, Костянтин Бернякович, Микола Анісюткін, Іван Шовкопляс, Юрій Колосов, Джон Нандріс, Станіслав Смірнов, Володимир Станко, Дмитро Крайнов, Борис Рібаков, Сергій Бібіков, Юрій Кухаренко, Йон Винокур та багато-багато інших. Вважалося за честь і навіть професійним обов'язком відвідати Львів, оглянути, потримати в руках безцінні археологічні колекції, здобуті О. Чернишем та іншими дослідниками відділу.

Багатолітня і цілеспрямована діяльність вченого дістала заслужене визнання в Україні і за кордоном. Він був представником Комісії з палеолітичного житлобудування Асоціації з вивчення доісторії при ЮНЕСКО, членом Комісії з вивчення четвертинного періоду АН СРСР, членом спеціалізованих рад із захисту дисертацій та ін. Брав активну участь у багатьох конгресах, симпозіумах і конференціях, на яких його виступи завжди відзначалися новизною поставлених проблем і глибиною аналізу археологічних джерел.

З відстані часу усе бачиться по-іншому – набагато яскравіше і рельєфніше. Деякі “корифеї” науки блякнуть і зникають з поля зору, а деякі висвітлюються чіткіше і багатогранніше. Саме до останніх належить постать Олександра Панкратовича Черниша.

ЛІТЕРАТУРА

Ситник О.

- 1998 Олександр Черниш і Молодове // Постаті української археології. МДАПВ. – Вип. 7. – Львів. – С. 21–23.
- 2006 Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951) // АДЛУ. – Вип. 9. – Львів. – С. 106–133.
- 2006а Левалузькі індустрії заходу України: проблеми хронології та генези // Європейський середній палеоліт. – Київ. – С. 152–169.
- 2007 Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940–1950) // АДЛУ. – Вип. 10. – Львів. – С. 254–287.
- 2008 Олександр Панкратович Черниш: людина і науковець // Кам'яна доба України. – Київ. – Вип. 11. – С. 7–23

Ситник О., Грибович Р.

- 1996 Пам'яті Олександра Черниша // Археологія. – № 3. – С. 129–132.

Ситник О., Грибович Р., Мацкевий Л.

- 1998 Пам'яті Олександра Черниша // Постаті української археології. МДАПВ. – Вип. 7. – Львів. – С. 5–13

Ситник О., Кулаковська Л., Усик В., Женест Ж.-М., Меньян Л., Богуцький А., Езартс П.

- 2007 Молодове V. Дослідження муст'єрських поселень у 1998–1999 роках // МДАПВ. – Львів. – Вип. 11. – С. 136–179.

Geneste J.-M., Meignen L., Koulakovskaia L., Sytnik A., Boeda A., Haesaerts P.

- 2002 Le Paleolithique moyen en Ukraine occidentale: nouvelles donnees // Pre-Actes. XIV International congress of prehistoric and protohistoric sciences. – 2–8 september 2001. – Liege – Belgium. – P. 116.

Kulakovskaya L., Haesaerts P., Borziac I., Damblon F., Geneste J.-M., Meignen L., Sytnik A.

- 2003 Molodova V: a reference sequence for the stratigraphy of isotopic stage 3 with regard to Upper Paleolithic // European Association of Archaeologists 9th Annual Meeting. 10th – 14th September, 2003. Final Programme and Abstracts. – St. Petersburg, Russia. – S. 75–76.

Meignen L., Geneste J.-M., Koulakovska L., Sytnik A., Usik V., Haesaerts P.

- 2006 New researches at Molodova V, a late middle Paleolithic site in Western Ukraine // Європейський середній палеоліт. – Київ. – С. 102–117.